

УДК 81' 367.634

НОВІ ТЕНДЕНЦІЇ У ФУНКЦІОНАЛЬНО-СТИЛІСТИЧНОМУ ВИКОРИСТАННІ РОЗДІЛОВИХ СПОЛУЧНИКІВ В УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРНІЙ МОВІ ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ

Розділові сполучники закріплені за розділовими семантико-синтаксичними відношеннями, якими пов'язані предикативні частини в складносурядному чи однорідні члени в простому ускладненому реченні. Крім формально-синтаксичної функції, для розділових сполучників характерна роль передавання семантичних відношень зі значенням взаємоусунення, чергування подій або вибору одного з найбільш альтернативних варіантів, що спричинило одностайність лінгвістів у наданні їм статусу семантичних сполучників [3, с. 304; 10, с. 80].

Із кінця ХХ ст. назріла низка змін у функціонально-стилістичному використанні деяких розділових сполучників як виразників відповідних семантико-синтаксичних відношень у складносурядному та простому ускладненому реченнях. Вони зумовлені такими основними мовними й позамовними чинниками: бажанням відмежуватися від чужомовних впливів, надати українській сполучниковій системі унікальності й самобутності, повернути до широкого вжитку ті засоби сурядного зв'язку, які з різних причин опинилися в пасивному складі сполучників; намаганням транспонувати до синтаксису книжних стилів сурядні сполучники розмовного стилю для утвердження національних традицій їхнього використання. *Мета* наукової студії – простежити нові явища у функціонуванні найуживаніших розділових сполучників в українській літературній мові початку ХХІ ст.

Якщо донедавна (зокрема, це помітно в художніх творах середини ХХ ст.) розділові сполучники **або**, **або... або** були найактивнішими виразниками

розділових семантико-синтаксичних відношень між предикативними частинами в складносурядному реченні чи між однорідними членами в простому ускладненому реченні [12, с. 457], то сьогодні вони відчутно звузили свої функціонально-стильові параметри порівняно з розділовими сполучниками **чи**, **чи... чи**, що розширюють межі використання передусім у сучасних періодичних виданнях, напр.: *Замовляє синові **чи** внукам ...привезти сердечне* (Житомирщина, 12.10.09); *Майже всі вони пов'язані між собою – родинними **чи** дружніми стосунками, видом діяльності **чи** спільністю поглядів на життя* (Літературна Україна, 28.04.11). Мовознавці пояснюють це „загальною тенденцією до відсвіження, урізноманітнення традиційних наборів виражальних засобів, ...а також другою тенденцією, суть якої полягає в актуалізації, поверненні до широкого вжитку функціонально рівнозначних до використовуваних досі сполучників, передусім тих сполучників, що становлять морфолого-синтаксичну специфіку української мови” [7, с. 8].

Помітне й активне вживання в мові українських газет та художніх творів кінця XX – початку XXI ст. синтаксичних конструкцій із розділовим сполучником **чи**, що обмежує функціонування його еквівалента **або** в ролі засобу поєднання однорідних членів у простому ускладненому реченні (...у кого було більше свободи – у поляка ...**чи** в росіянина... (Україна молода, 12.12.08); *У мене є Болік, і мені більше нічого не треба – у сенсі самотності **чи** боротьби з нею* (К. Хінкулова). Г. Ф. Гаврилова зазначає, що такі розділові складносурядні речення мають яскраво виражену суб'єктивно-оцінну модальність одного з двох наявних явищ або подій [4, с. 9].

Досить виразною є тенденція до поширення складнопідрядних речень із двома підрядними з'ясувальними частинами об'єктної семантики, друга з яких поєднана з попередньою розділовим сполучником **чи** та найчастіше виражена часткою-реченням **ні**, що, на думку дослідників, надає таким синтаксичним конструкціям невимушеного оповідного характеру [8, с. 261], напр.: *Їй [Єві] уже однаково, жива вона **чи** ні* (Марина і Сергій Дяченки); *Жителі села*

*спостерігають, витримає панський маєток ще декілька років **чи** ні...* (Замок Володарів, 08.09.11).

Розділовий сполучник **чи** нині так само зберігає свої функціонально-позиційні параметри в ролі засобу поєднання складників стійких словосполук для стилізації сучасної прози під розмовне мовлення, пор.: *Так **чи** інак, людська мішанка на Пісках мало чим відрізнялася від мішанки на Царині...* (М. Матіос); *...так **чи** так з неї часом користали як не випадкові мандрівники..., то навколишні мешканці...* (Ю. Андрухович).

Повторюваний розділовий сполучник **чи... чи** дедалі частіше вживають для вираження розділових семантико-синтаксичних відношень із відтінком непевності, припущення між підрядними з'ясувально-об'єктними частинами та маркування з'ясувально-об'єктного відношення між підрядними з'ясувальними частинами й опорним предикатним компонентом у головній частині складнопідрядного речення, пор.: *Тому я досі вагаюся, **чи** його тільки увечорі приносить вітром з півдня, **чи** вдень бабтань просто набирає барви повітря...* (Е. Андієвська); ***Чи** це Бог, **чи** це частина якогось карнавального дійства, звідки мені знати?* (Г. Пагутяк).

Зрідка трапляються складнопідрядні речення, у яких цей сполучник приєднує цілу й зредуковану підрядну з'ясувальну частину об'єктної семантики, що особливо загострює ситуацію й увиразнює вагання мовця у виборі можливого й правильного варіанта розвитку події, напр.: *Люди обмірковують, **чи** залишатися їм у селищі, **чи**...* (Замок Володарів, 12.09.11).

Незважаючи на розширення функціонально-стилістичної сфери використання повторюваного розділового сполучника **чи... чи**, такий же сполучник **або... або** залишається в активному вжитку художнього та публіцистичного стилів, указуючи, як зауважує дехто з дослідників, на найбільш категоричну роздільність складносурядних речень [5, с. 27], оскільки синтаксичні конструкції, пов'язані ним, не можуть сприйматися одна без одної [6, с. 60]. Напр.: *Чоловік. **Або** ви платите і заправляєтесь, **або** ви звідси не виходите* (Марина і Сергій Дяченки); ***Або** селяни продаватимуть*

зерно за безцінь, **або** правдами-неправдами вони шукатимуть інші гроші (Україна молода, 20.11.08).

Як і раніше, повторюваний розділовий сполучник **або... або** вживають у сучасній українській газетній мові, художніх творах та наукових текстах як засіб поєднання однорідних членів речення без узагальнювального слова, що увиразнює узагальнений характер текстів (...*треба було **або** зрізувати двері, **або** довбати стіну* (В. Шевчук), після узагальнювального слова перед кожним із них для чіткого наголошення на виборі одного з можливих варіантів (...*не так уже й багато маєш до вибору – **або** бігти по розум до ворожки, ...**або**, звісна річ, молитися Богу й чекати...* (О. Забужко), однорідних членів речення попарно для вираження парної альтернативи (*Кожен ...відчуває в собі сили та бажання працювати на благо свого району **або** області, села **або** міста...* (Україна молода, 22.07.09) чи предикативних частин у позиції однорідних членів речення після узагальнювального слова [8, с. 26] (*Я ще не вирішив одного питання: **або** невдовзі ми повернемося в країну, **або**, може, я піду шукати щастя в іншому місці* (Замок Володарів, 12.09.11).

Для посилення експресії газетного мовлення автори зрідка використовують повторюваний розділовий сполучник **хоч... хоч** як еквівалент до **або... або**, що ще більше увиразнює вибір одного з двох можливих варіантів, як-от: ***Хоч** стій, **хоч** падай* (Україна молода, 20.12.08). С. П. Бевзенко зауважує, що за умови багаторазового повторення парних розділових сполучників **або... або**, **чи... чи** вони стають виразниками відношень зі значенням несумісності, які нашаровуються на відношення із семантикою чергування [1, с. 21].

Із-поміж парних розділових сполучників широкого вжитку в сучасній українській періодиці та прозі набуває донедавна вузько спеціалізований сполучник **чи то... чи то** та його редукований варіант **чи то... чи** як виразник розділової семантики зі значенням припущення й вибору одного з багатьох можливих варіантів. Він функціонує переважно як засіб поєднання предикативних частин у складносурядному реченні (...*і він [поет] **чи то***

повісився у своїй камері, **чи** він був убитий 23 листопада 1929 року (День, 21–22.10.11), однорідних членів у простому ускладненому реченні без узагальнювального слова, указуючи на сумнівність і невпевненість мовця в правдивості вираженої інформації (*Ким почувалося **чи то** на святі, **чи** на роботі причепурене й вишикуване у лави козацтво?* (Сільські вісті, 20.10.09), або ж після узагальнювального слова для увиразнення семантичного наповнення поєднуваних елементів (*Мольфою може бути будь-яка річ – **чи то** зумисне виготовлений оберіг, **чи то** предмет побутового використання...* (Г. Бердник).

Для увиразнення розділової семантики та стислості повідомлення автори вдаються до парцеляції висловлення з допомогою деяких розділових сполучників. Одні дослідники заперечували вживання їх у функції засобу поєднання парцельованого компонента [14, с. 58–59], аргументуючи це тим, що „сам прийом парцеляції сприяє членуванню фрази, й у розділових сполучниках немає потреби” [14, с. 58–59]. Інші наголошували на тому, що „індивідуальний стиль кожного письменника пов’язується завжди з властивими його мовленню ритміко-інтонаційними та синтаксичними структурами, добір яких зумовлює тяжіння до певних граматичних засобів (зокрема, перевага одних сполучникових форм над іншими)” [18, с. 93]. Треті мовознавці констатували, що розділові сполучники найактивніше членують складносурядне речення [14, с. 164].

Парцеляцію на межі предикативних частин у складносурядному реченні з розділовими сполучниками спостерігаємо значно рідше, ніж у простому ускладненому реченні між однорідними членами. Широко вживаними в мові української преси та художніх творів початку ХХІ ст. є прості ускладнені речення, у яких засобом виокремлення парцелята слугує одиничний розділовий сполучник **або**, виконуючи експресивно-видільну функцію, напр.: *...краще на їхньому місці [на місці ікон] намалювати щось нове, красивіше. **Або ж** зібрати гроші й побудувати нову церкву...* (Київські відомості, 14–20.11.08); *...бувало, за один день писав поетичну симфонію. **Або** поему* (Літературна Україна,

16.06.11). Значно менше сурядних парцельованих предикативних частин, поєднаних із базовою частиною цим сполучником, напр.: *Є тільки один вихід із таким чоловіком-мрійником: вам потрібно бути дуже багатою спадкоємницею. Або ви повинні працювати за двох – за себе й за нього* (Україна молода, 04.04.06). Це зумовлено розширенням сфери функціонування розділового сполучника **чи**, що інтонаційно увиразнює парцельовану предикативну частину – здебільшого неповне речення, задля збереження тісного зв'язку з базовою частиною, напр.: *Любувала би була Кирила більше... Чи дитинку була би вчинила від нього* (М. Матіос); *Ранок він [Бурдик] міг присвятити малярству, весь полудень – прозі, надвечір'я – музиці. Чи ...розпочати день із гри на бубні...* (В. Діброва). У парцеляті розділовий сполучник **чи** окреслює авторську позицію, спрямовує увагу читача на альтернативний вибір розвитку події, увиразнюючи узагальнювальний характер інформації, поданої тут. За твердженням І. Я. Завальнюк, у такому разі автор вільно керує емоціями читача й словесно посилює вплив на його свідомість [11, с. 305].

Для стислості викладу думок та діалогізації висловлення в сучасних українських художніх творах спорадично використовують конструкції зі сполучником **чи** у функції засобу виокремлення парцельованої предикативної частини, що є питальним реченням (Тиміш. *...треба щось і платити, може? Чи як?* (В. Захарченко), або зредукованої парцельованої предикативної частини (*...я тремчу, як миша на барабані: чи буде в мене енергогодина? Чи...* (Марина і Сергій Дяченки). Парцельована конструкція, за спостереженням дослідників, є раніше запланованою, а збереження синтаксичного зв'язку виражає залежність парцелята від основного речення [15, с. 75].

Характерною функціональною властивістю одиничних сполучників **або**, **чи** є їхня здатність проникати в периферійні семантико-синтаксичні сфери сурядних і підрядних сполучників, тобто ставати неспеціалізованими виразниками сурядно-підрядного зв'язку, унаслідок чого вони набувають подвійного граматичного статусу. У сучасній українській граматиці

дослідники їх кваліфікують як пояснювально-ототожнювальні сполучники сурядності-підрядності [9, с. 6], на противагу іншим, хто зараховував їх до підрядних [16, с. 519, 523; 19, с. 300] чи сурядних [16, с. 473–474] сполучників.

У мові української преси та наукових видань досі переважає пояснювально-ототожнювальний сполучник **або**, напр.: *Богдан Веселовський, або Бонді, як його називала мама, – перед Другою світовою війною був найпопулярнішим автором естрадних пісень у рідному Стрию та Львові* (Літературна Україна, 21.04.11). Його вживають переважно у функції приєднання поняття чи терміна з тим же лексичним значенням, що характерне й для попереднього терміна, пор.: *Мовознавство, або лінгвістика, – наука про природну людську мову загалом і про всі мови світу як її індивідуальних представників* (М. Кочерган).

Досить активно в сучасній українській літературній мові використовують синтаксичні конструкції, у яких цей сполучник приєднує сурядно-підрядним зв'язком речення чи словосполучення, що є другим складником подвійного заголовка, для кращого розуміння суті повідомлення й зацікавлення читача його змістом [8, с. 23] (*Жаба в казані, або як подолати кризу...* (День, 23.01.09); *Як досягнути самоокупності, або Степан Вовк* (Н. Сняданко), або речення, ідентичне за значенням попередній конструкції (*17 січня в Парижі відбулася традиційна українська Маланка – українське народне свято напередодні Старого Нового року, або святого Василя* (14 січня) (День, 21.01.09).

У сучасній українській періодиці та художній літературі констатуємо тенденцію до помітного розширення сфери функціонування пояснювально-ототожнювального сполучника **чи** в поєднанні з підсилювальними частками *то пак* для виправлення, удокладнення попередньої думки, що не є інформаційно значущою без уточнення, напр.: *Отож, свій день народження, чи то пак переродження, він почав святкувати саме в той весняний день, коли це сталося* (С. Ушкалов); *Це в очах влади було неабияким зухвальством: звертатися до такої особи „хлопською” мовою, чи то пак „наріччям”!?*

(Літературна Україна, 10.03.11). Л. А. Булаховський наголошував, що давнє *пак* означало „назад, навпаки, у свою чергу, знову, в протилежному напрямку”, а в сучасній українській мові аналогом до нього є прислівник *навпаки* [2, с. 503].

Група розділових сполучників значеннєво стійка у вираженні однойменних семантико-синтаксичних відношень, що зумовлює незначну кількість транспозиційних переходів до неї сполучників з інших семантико-синтаксичних сфер сурядності.

Лише деякі парні градаційні сполучники, зокрема **як не... то, як не... так, якщо не... то, якщо не... так, коли не... то** за умови поєднання семантично однопланових однорідних членів речення набувають ролі повторюваних розділових сполучників **або... або, чи... чи**, пор.: *Як не багно, то золотий трон, а врешті-решт все повернулося до обшарпаного крісла на кухні...* (Г. Пагутяк); *У лісах не переводилася усяка ягода – як не суниці, так ожина, чорниця або малина* (В. Діброва). Найвиразнішим транспонованим вербалізатором розділової семантики є парний сполучник **як не... то**, що вказує на чергування подій, які змінюють одна одну, напр.: *...звіра бачили як не в Австрії, то в Полтаві, чи навіть в якомусь підкарпатському селі* (Україна молода, 23.01.09).

Нові тенденції у функціонально-стилістичному використанні розділових сполучників виявилися в розширенні функціонального діапазону сполучників **або, або... або** через потіснення в ужитку сполучників **чи, чи... чи**, що зумовлено насамперед загальною мовною тенденцією до врізноманітнення, відсвіження традиційних наборів сполучникових засобів.

Як і раніше, сполучники **або, чи** виконують роль найуживаніших пояснювально-ототожнювальних сполучників в українській літературній мові початку XXI ст. Крім того, **чи** дедалі частіше використовують із підсилювальними частками *то пак* для виправлення та конкретизації попередньої думки.

Як експресивний аналог повторюваного розділового сполучника **або... або** в художньому та публіцистичному стилях найактивнішим у вербалізації розділового семантико-синтаксичного відношення є сполучник **як не... то**.

У функції парцелятив повідомлення використовують розділовий сполучник **або**, переважно в простому ускладненому реченні.

Відзначені зміни у вживанні розділових сполучників дають підстави констатувати тенденцію до розширення їхніх функціонально-стилістичних параметрів та перспективних транспозиційних переходів в інші семантико-синтаксичні сфери сурядності-підрядності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бевзенко С. П. Структура складного речення в українській мові : [навч. посібник] / С. П. Бевзенко. – К. : КДПІ ім. О. М. Горького, 1987. – 79 с.
2. Булаховський Л. А. Сполучники і сполучні групи (речення) / Л. А. Булаховський // Вибрані праці : В 5 т. – К. : Наук. думка, 1977. – Т. 2. Українська мова. – С. 498–543.
3. Вихованець І. Р. Граматика української мови. Синтаксис / І. Р. Вихованець. – К. : Наук. думка, 1993. – 368 с.
4. Гаврилова Г. Ф. Функционирование сложносочиненного предложения в тексте / Г. Ф. Гаврилова // Сложное предложение в тексте : межвузовский тематический сб. науч. трудов КГУ. – Калинин, 1988. – С. 4–16.
5. Герман К. Ф. Структурно-семантичний аналіз складносурядних речень сучасної української літературної мови / К. Ф. Герман. – Чернівці, 1973. – 54 с.
6. Глушкова Г. М. Структурно-семантичні типи сурядності: дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Глушкова Галина Миколаївна. – Донецьк, 1998. – 184 с.

7. Городенська К. Функціональні зони сполучників в українській науковій мові / Катерина Городенська // Українська термінологія і сучасність : зб. наук. праць. – К. : КНЕУ, 2005. – Вип. VI. – С. 7–13.
8. Городенська К. Граматичний словник української мови. Сполучники / Катерина Городенська. – К. ; Херсон : Вид-во ХДУ, 2007. – 340 с.
9. Городенська К. Граматична неоднорідність сполучників в українській літературній мові / Катерина Городенська // Українська мова. – 2008. – № 4. – С. 3–14.
10. Городенська К. Сурядні сполучники української мови на тлі семантико-синтаксичних відношень / Катерина Городенська // Мови та культури у новій Європі: контакти і самобутність : зб. наук. доповідей. – К. : ВИДАВНИЧИЙ ДІМ ДМИТРА БУРАГО, 2009. – С. 78–88.
11. Завальнюк І. Я. Синтаксичні одиниці в мові української преси початку ХХІ століття: функціональний і прагмалінгвістичний аспекти : монографія / І. Я. Завальнюк. – Вінниця: Нова Книга, 2009. – 400 с.
12. Історія української мови : Морфологія / [С. П. Бевзенко, А. П. Грищенко, Т. Б. Лукінова та ін.]. – К., 1978. – 540 с.
13. Козіцька О. Сурядні сполучники як засоби приєднання парцел ятів / Оксана Козіцька // Теоретична і дидактична філологія : зб. наук. праць. – К. : Міленіум, 2007. – С. 163–172.
14. Конюхова Л. І. Явище парцеляції в мові сучасних засобів масової комунікації : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Конюхова Любов Іванівна. – Львів, 1999. – 174 с.
15. Марич С.М. Структурні і смислові особливості парцельованих речень / С. М. Марич // Українське мовознавство. – К., 1988. – Вип. 15. – С. 75–78 с.
16. Сучасна українська літературна мова. Морфологія : [за заг. ред. І. К. Білодіда]. – К. : Наук. думка, 1969. – 583 с.
17. Сучасна українська літературна мова / [за ред. А. П. Грищенка]. – 2-е вид., переробл. і доп. – К. : Вища школа, 1997. – 493 с.

18. Шевченко Т. В. Парцеляція в українському поетичному мовленні в другій половині XX століття : дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Шевченко Тетяна Василівна. – Дніпропетровськ, 2007. – 196 с.

19. Шульжук К.Ф. Синтаксис української мови : [підруч. для студ. вищих навч. закл.] / К. Ф. Шульжук. – К. : Видавн. центр „Академія”, 2004. – 408 с.

У статті визначено нові тенденції у спеціалізованому вживанні розділових сполучників в сучасній українській літературній мові, простежено особливості використання сполучників інших семантико-синтаксичних сфер сурядності в ролі виразників розділових семантико-синтаксичних відношень та обґрунтовано функціонування деяких розділових сполучників як експлікаторів сурядно-підрядного зв'язку.

Ключові слова: розділовий сполучник, семантико-синтаксична функція, нова тенденція, складносурядне речення, просте ускладнене речення, парцельована предикативна частина, парцельований однорідний член речення, функціональний стиль.

Veselska H. NEW TENDENCIES IN FUNCTIONALLY-STYLISTIC USAGE OF DISJUNCTIVE CONJUNCTIONS IN UKRAINIAN LITERARY LANGUAGE OF THE BEGINNING OF THE XXI CENTURY

In the article the new phenomena in the specialized usage of the disjunctive conjunctions in the modern Ukrainian literary language are determined, the features of the usage of the conjunctions of the other semantic-syntactic coordinating spheres as the markers of disjunctive semantic-syntactic relations are traced, their functioning in the coordinating-and-subordinating sphere is analysed.

Key words: disjunctive conjunction, semantic-syntactic function, new tendency, compound sentence, simple complicated sentence, parceling predicative part, parceling homogeneous part of sentence, functional style.

